

МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ МІСЦЬ ПАМ'ЯТІ ПРО РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКУ ВІЙНУ 1877–1878 РР. У СОФІЇ (КІНЕЦЬ 1870-х – СЕРЕДИНА 1880-х РР.)

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, професор кафедри нової та новітньої історії
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Політика пам'яті періоду становлення болгарської державності досі не стала предметом спеціального комплексного дослідження. В історіографії наразі розглянуто лише окремі комеморативні практики цього часу. Мета цієї роботи – проаналізувати процес меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 рр. у Софії, що стала столицею нової Болгарської держави, з'ясувати його вплив на формування національного гранд-наративу та визначити чинники, що зумовлювали особливості комеморативних практик кінця 1870-х – середини 1880-х років у Князівстві. Активне створення місць пам'яті, пов'язаних із війною, пояснювалося як настроями болгарського суспільства, так і значним впливом Росії на Болгарію впродовж 1878–1885 рр. Реалізації проєктів зі спорудження пам'ятників російській армії завадило погіршення відносин між Софією та Санкт-Петербургом у 1885 р., спричинене небажанням Александра III підтримати об'єднання Болгарського князівства зі Східною Румелією. Відмова Софії виконати ультимативні вимоги царського уряду щодо шляхів подолання політичної кризи 1886 р. призвела до одностороннього розриву Росією дипломатичних відносин. Участь болгарських ополченців у війні не знайшла відображення в процесах меморіалізації, хоча могла б стати важливим елементом колективної пам'яті про національно-визвольний рух. Культ вдячності Росії чітко домінував над усіма іншими наративами. У меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. фігурували Російська імперія як держава, імператор Александр II, святий Александр Невський, російська армія загалом і, зокрема, її командувачі та медики, представники Тимчасового управління, а також містичний образ «дивовижного порятунку Софії».

Ключові слова: політика пам'яті, меморіалізація, місця пам'яті, російсько-турецька війна, Софія, Болгарія

MEMORIALIZATION OF MEMORY SPACES OF THE RUSSIAN- TURKISH WAR, 1877–1878 IN SOFIA LATE 1870s – MID 1880s

Dmytro Mykolenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Modern and Contemporary History
V. N. Karazin Kharkiv National University
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine
e-mail: dmykolenko@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

The politics of memory during the formative period of Bulgarian statehood has not yet become the subject of a comprehensive specialized study. Historiography so far has addressed only certain commemorative practices of this time. The purpose of this paper is to analyse the process of employing historical events associated with Russia's involvement in the establishment of Bulgarian statehood in the memorialization of sites of memory related to the war of 1877–1878 in Sofia. The implementation of projects to erect monuments to the Russian army was hindered by the deterioration of relations between Sofia and Saint Petersburg in 1885, caused by Alexander III's reluctance to support the unification of the Bulgarian Principality with Eastern Rumelia. Moreover, Sofia's refusal to comply with the ultimative demands of the tsarist government regarding the resolution of the political crisis that erupted in Bulgaria in 1886 led Russia to unilaterally sever bilateral diplomatic relations. The participation of Bulgarians in the war found no reflection in the memorialization processes, which otherwise could have contributed to the formation of collective memory of the Bulgarian national liberation movement. The cult of gratitude to Russia clearly dominated all others. In the memorialization of sites of memory related to the Russo-Turkish War of 1877–1878, the following featured prominently: the Russian Empire as a state, Emperor Alexander II, Saint Alexander Nevsky, the Russian army as a whole and, in particular, its commanders and medical personnel as a separate category, representatives of the Provisional Administration, and the mystical "miraculous salvation of Sofia."

Keywords: politics of memory, memorialization, memory spaces, Russo-Turkish War, Sofia, Bulgaria

Унаслідок російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на політичній мапі світу постала нова держава – Болгарське князівство. Його становлення відбувалося в епоху формування політичних націй, утвердження конституціоналізму та розширення участі громадян у європейському державотворенні. Важливу роль у цих процесах відігравали національні наративи, що ґрунтувалися на осмисленні минулого та практиках меморіалізації. Особливу увагу приділяли історичним подіям, пов'язаним із внеском Російської імперії у визволення Болгарії від османського панування. Це дослідження присвячене аналізу меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 рр. у столиці князівства – Софії.

Станом на сьогодні в Болгарії налічується понад чотириста пам'ятників росіянам – учасникам воєнних дій. Водночас у країні триває дискусія щодо доцільності збереження російської та радянської імперської спадщини. Ці суперечки особливо загострилися після початку російської агресії проти України у 2014 році, яку супроводжувала масштабна інформаційна війна з активним використанням історичного наративу. Загроза безпеці Європи зі сходу змусила ЄС та його держави-члени шукати шляхи протидії імперській експансії (Vlasenko 2023; Holubchuk 2014; Mykolenko 2024). Резолюції Європейського парламенту засвідчують прагнення не допустити використання імперської спадщини для досягнення політичних цілей (Importance of European remembrance for the future of Europe 2019).

Після відкритої агресії Росії проти України у 2022 році в Європейському Союзі дедалі частіше наголошують на небезпеці, яку становить колоніаль-

на спадщина, що збереглася в багатьох країнах Центрально-Східної Європи, зокрема в Болгарії. Ця країна, починаючи з 1879 року, хоч і зберігала власну державність, однак двічі перебувала під окупацією – російськими військами у 1878–1879 роках та Червоною армією у 1944–1947 роках.

Політика пам'яті періоду становлення болгарської державності досі не стала предметом спеціального дослідження. В історіографії наразі висвітлено лише окремі комеморативні практики цього часу (Madjarov 1936; Stefan Stambolov 1925; Panayotov 1932; Panayotov 1941; Dechev 2008; Mykolenko 2017). Мета статті – проаналізувати процес меморіалізації місць пам'яті про війну 1877–1878 років на прикладі Софії; розкрити вплив цього процесу на національний гранд-нарратив, а також визначити чинники, що зумовили особливості досліджуваних практик у Князівстві.

Нижня хронологічна межа дослідження зумовлена завершенням російсько-турецької війни 1877–1878 років, а верхня – об'єднанням Князівства і Східної Румелії та початком зовнішньополітичної переорієнтації Болгарії з Росії на держави Західної Європи – Велику Британію та Австро-Угорщину. Для досягнення поставленої мети використано публічні виступи політиків, а також спогади і щоденники учасників подій (Irechek 1974; Irechek 2022).

У дослідженні використовуються ключові поняття, що допомагають розкрити тему: політика пам'яті – використання історії для досягнення конкретних політичних цілей; комеморация – процес увічнення пам'яті шляхом актуалізації подій, образів і персоналій минулого у контексті сучасних потреб та поглядів; національний нарратив – цілісна оповідь про історію та ідентичність певного народу; місця пам'яті – згідно з концепцією П'єра Нора, символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує свої спогади і цінності, де «пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок» (Nora 2014); меморіалізація – процес збереження спогадів і колективної пам'яті про людей чи події.

Перші ініціативи щодо вшанування пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 років у Софії розпочалися ще до завершення бойових дій і належали болгарській церкві, а саме Екзарху Йосипу, який розпочав збір коштів на будівництво пам'ятного знаку, присвяченого дивовижному порятунку міста від знищення у грудні 1877 року. Тоді османські війська, відступаючи з Плевни, прагнули завадити потраплянню запасів зброї й продовольства, що зберігалися у Софії, до рук росіян і місцевого населення. Через це вони готували знищення майбутньої столиці Болгарії. Проте втручання західноєвропейських консулів допомогло врятувати місто. Кілька місяців потому, коли османи залишили місто, на Лозенецьких пагорбах – улюбленому місці прогулянок місцевих жителів – з'явилася пам'ятка, автор якої досі невідомий. Це ритуальний хрест із двома перекладами, навколо якого згодом почали організовувати народні урочистості й ритуали на День Святого Спаса. Одне з перших описів цього свята належить чеському історику Костянтину Іречеку (1854–1918). Він зазначав, що охочі взяти участь в урочистостях, присвячених вшануванню подій грудня 1877 року, з'їжджалися на возах із різних куточків країни, розпалювали багаття

на луках поблизу хреста і проводили там всю ніч. Наступного дня священики влаштували хресні ходи та служби (Irechek 1974, 51).

Слід зазначити, що ані ритуальний хрест, ані урочистості жодним чином не відображають ключову роль західноєвропейських консулів у збереженні Софії від руйнування. Пам'ятка також не має жодного зв'язку з Російською імперією та її участю у подіях 1877–1878 років. Натомість ми спостерігаємо спробу містифікації порятунку міста, подаючи його як результат промислу Божого.

Після звільнення країни від османського панування й до 25 червня 1879 року в Болгарії діяло тимчасове російське окупаційне управління на чолі з князем Александром Дондуковим-Корсаковим із центром у Софії. Його повноваження визначалися рішеннями Берлінського конгресу. За умов присутності іноземних військ почали створюватися болгарські адміністративні органи. Саме в цей період з'явилася й почала обговорюватися ідея спорудження пам'ятника на знак вдячності Росії за визволення. Вперше її було озвучено на Установчих зборах у Тирново 1879 року. На одному із засідань лідер політичного угруповання «молодих» (майбутніх лібералів) Петко Каравелов запропонував побудувати в столиці Другого Болгарського царства храм, присвячений російському святому та герою Александру Невському, канонізованому московським митрополитом Макарієм на соборі 1547 року. Інший представник цієї партії, поет Петко Славейков, за підтримки відомого громадського діяча, просвітника, підприємця і мецената Стефана Берона запропонував встановити пам'ятник на вершині Святого Миколая (нині гора Столетова) (Constituent Bulgarian National Assembly 2009, 184). Проте згодом депутати ухвалили рішення реалізувати проект коштом добровільних пожертв, а також за рахунок продажу 20 тисяч примірників щойно прийнятої Конституції (Constituent Bulgarian National Assembly 2009, 186). Спеціально створена парламентська комісія розпочала збір коштів. Втім уже за рік Звичайні Народні Збори другого скликання постановили звести у столиці храм.

У своїй прокламації князь Александр Баттенберг звернувся до болгарського народу з проханням долучитися до створення символу вдячності визволителям. Текст цього документу розіслали по всій країні через міські та сільські громади, окружні управи, префектів, директорат Східної Румелії та болгарські дипломатичні представництва у Белграді, Санкт-Петербурзі, Бухаресті та інших містах. Ініціаторів закликали поширювати звернення серед «одноплемінників-патріотів», які мешкали у Румунії, Австро-Угорщині та Росії (Sofia City Tour 1968).

У результаті цих зусиль вдалося зібрати 1 млн 900 тис. левів. Відповідно до рішення парламенту від 26 листопада 1881 року, координувати реалізацію проєкту доручили центральній комісії, а церемонію закладання наріжного каменю призначили на 3 березня 1882 року – четверту річницю підписання Сан-Стефанського договору. Затверджений проєкт російського академіка Івана Богомолова вирішили доопрацювати для кращої інтеграції споруди в міський ландшафт. Втім, будівництво храму розпочалося лише 1904 року (Sofia City Tour 1968).

Таким чином, процес меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. поступово набував рис загальнонаціональної ініціативи. У ньому, поряд із болгарським монархом, державними можновладцями та представниками Росії, брали участь також широкі верстви суспільства. Насамперед вони долучалися до збору коштів, що само по собі сприяло закріпленню в колективній свідомості почуття вдячності за визволення.

Продовжуючи формування цього культу, у 1881 році міська влада Софії назвала одну з центральних вулиць на честь князя Александра Дондукова-Корсакова – учасника війни та керівника окупаційної адміністрації 1877–1879 рр. Наступного року, 29 червня, на місці, де колись починалася дорога з Софії до Княжева, якою в грудні 1877 року відступали османські війська, князь Александр І Баттенберг урочисто відкрив «Руський пам'ятник»¹. Його збудували з ініціативи росіян – учасників війни. Спорудження фінансувалося за рахунок добровільних пожертв підданих Російської імперії та обійшлося у 25 тисяч золотих левів. На обеліску зображено двоголового орла та викарбувано напис: «Волею і любов'ю імператора всеросійського Александра ІІ Болгарія була звільнена з-під османського ярма» (Russian Monument 2022).

У 1884 році в Софії завершили ще один меморіальний проєкт – пам'ятник медичним працівникам, які загинули під час війни 1877–1878 років. Його створив італійський архітектор Луїджі Фарабоско за проєктом іншого відомого майстра – чеха Антона Йосипа Томашека, у вигляді чотиристоронньої піраміди, увінчаної гранітним саркофагом. У народі цей монумент називають «Докторським пам'ятником». Він символізує вдячність болгар лікарям, фельдшерам та санітарам. На пам'ятнику висічено 528 імен загиблих, розташованих за місцями боїв: західний бік – біля Плевена; східний – Пловдива; північний – села Шипка; південний – села Мечка (сучасна Плевенська область) (Conservation and Restoration of the Stone Sculpture of the Doctors' Monument 2008).

У 1885 році в столиці Болгарії на кошти російських військовослужбовців Третьої гвардійської піхотної дивізії було зведено ще один монумент – «Російський гвардійський пам'ятник», також відомий як «Пам'ятник генералам»². Він присвячений Василю Каталею, начальнику дивізії, та Дмитру Філософову, командирі Першої бригади, які загинули 21 грудня 1877 року біля села Миркове під час переслідування османських військ, що відступали з Арабаконака, Шандорника та Ташкесена (Monument of the Eastern War 1878, 1).

Ініційовані Росією проєкти доволі швидко втілювалися у життя, адже вони фінансувалися з фондів, які підтримувалися підданими імперії Романових та її владою. З іншого боку, на прикладі «Руського пам'ятника» чітко простежується

¹ Нині пам'ятник розташований у центрі столиці – на розі двох бульварів, що носять ім'я російських генералів – М. Скобелева і Е. Тотлебена.

² Цей пам'ятник зберігся донині та розташований на бульварі Царигородське шосе.

сприяння цим ініціативам з боку болгарських правлячих кіл на чолі з князем Александром I Баттенбергом. За допомогою меморіалізації місць, пов'язаних із війною 1877–1878 рр., Росія нав'язувала болгарам власне бачення минулого. Для цього вона мала значні можливості, зокрема – вплив на зовнішню та внутрішню політику Князівства упродовж 1878–1885 рр.

У всіх дев'яти урядах Болгарії цього періоду росіяни незмінно обіймали посади воєнних міністрів. У 1881–1883 роках генерали Володимир Крилов і Леонід Соболев також були міністрами внутрішніх справ, а в 1881 та 1882–1883 роках прем'єр-міністрами ставали піддані Російської імперії – генерали Казимир Ернрот і Леонід Соболев. Усі ці чиновники були військовими й брали участь у російсько-турецькій війні.

Подальшій реалізації проєктів зі спорудження пам'ятників російській армії завадило погіршення відносин між Софією та Санкт-Петербургом у 1885 році, спричинене небажанням Александра III підтримати об'єднання Болгарського князівства і Східної Румелії, ультимативними вимогами царського уряду щодо шляхів подолання політичної кризи 1886 року та одностороннім розривом Росією дипломатичних відносин із Князівством.

Участь болгар у війні не знайшла відображення в досліджених нами процесах меморіалізації, хоча могла стати основою для розширення уявлень підданих Князівства про національно-визвольний рух. Культ вдячності Росії явно домінував над усіма іншими наративами.

У процесі меморіалізації місць пам'яті про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. використовувалися такі концепти, як «Російська імперія», «імператор Александр II», «святий Александр Невський» як покровитель імперії Романових, «російська армія» загалом і, зокрема, її генералітет, а також «медики» як окрема категорія; представники Тимчасового управління; а також містичний «дивовижний порятунок Софії». При цьому зовсім не згадувався внесок європейських консулів, які відіграли ключову роль у збереженні міста.

Із шести розглянутих нами місць пам'яті, пов'язаних із війною 1877–1878 рр., три були започатковані за ініціативи місцевої громади або влади. Решта проєктів була задумана й реалізована виключно російською стороною. Усі вони, окрім пам'ятного знаку, присвяченого порятунку Софії від знищення у грудні 1877 року, символізували вдячність болгар Росії за визволення від османського панування.

У подальшому деякі з цих об'єктів стали символізувати проросійський внутрішній і зовнішній курс, який у різні часи уособлювали такі політичні сили, як угруповання консерваторів на чолі з Тодором Ікономовим і Тодором Бурмовим, партії лібералів на чолі з Драганом Цанковим, Стояном Даневим, Петко Каравеловим, а також створена 1919 року Болгарська комуністична партія. У сучасній Болгарії біля «Руського пам'ятника» часто організують свої акції представники євроскептичного напрямку політичному країни – партії «Атака» і «Възраждане». Вказані місця пам'яті надовго стали частиною і символом русофільського наративу. В умовах агресії Росії проти України позиція ЄС щодо не-

обхідності активізації подолання імперської спадщини, що уособлює агресивні та експансіоністські стратегії, а також виправдовує насильницькі практики, є цілком обґрунтованою.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Власенко, С. 2023. Політика європейської пам'яті через призму євроінтеграції постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи: нормативно-правова основа. *Аспекти публічного управління*, т. 11, № 2, с. 65–73. (In Ukrainian).

Vlasenko, S. 2023. The policy of European remembrance through the prism of European integration of post-socialist countries of Central and Eastern Europe: legal and regulatory framework. *Aspects of Public Administration*, 2023, vol. 11, No. 2, pp. 65–73.

Голубчик, Г. 2014. Становлення європейських моделей суспільної пам'яті: інституційно-правовий аспект. *Державне управління та місцеве самоврядування*, № 3 (22), с. 97–106. (In Ukrainian).

Holubchuk, H. 2014. Formation of European models of social memory: institutional and legal aspect. *Public Administration and Local Self-Government*, No. 3 (22), pp. 97–106.

Дечев С. 2008. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век. *Анамнеза*, кн 2, с. 3–84. (In Bulgarian).

Dechev, S. 2008. The Unwanted Stambolov: The Birth of a New Interpretation of Stambolov and Stambolovism in Bulgarian Historiography in the Late 1940s and Early 1950s. *Anamnesis*, book 2, pp. 3–84.

Иречек, К. 1974. Пътувания по България. София, Наука и изкуство. 1039 с.

Irechek, K. 1974. Travels in Bulgaria. Sofia, Nauka i Izkustvo, 1039 p. (In Bulgarian).

Иречек, К. 2022. Български дневник. Том I (1879–1881). София, Изток–Запад. 116 с. (In Bulgarian).

Irechek, K. 2022. Bulgarian Diary, vol. I (1879–1881). Sofia, Iztok–Zapad, 116 p.

Консервация и реставрация на каменната пластика на Докторски паметник 2008. *National Geographic*. URL: <https://www.nationalgeographic.bg/a/konservaciya-i-restavraciya-na-kamennata-plastika-na-doktorski-pametnik>. (In Bulgarian).

Conservation and Restoration of the Stone Sculpture of the Doctors' Monument 2008. *National Geographic*. URL: <https://www.nationalgeographic.bg/a/konservaciya-i-restavraciya-na-kamennata-plastika-na-doktorski-pametnik>.

Маджаров, М. 1936. Отсамовластие към свобода и законност. София, Мир. 81 с. (In Bulgarian).

Madjarov, M. 1936. From Self-rule to Freedom and Legality. Sofia, Mir, 81 p.

Миколенко, Д. 2017. Діяльність С. Стамболова у політиці пам'яті болгарських партій (1895–1899 рр.). *Інтелігенція і влада: збірник наукових праць*, вип. 36, с. 103–121. (In Ukrainian).

Mykolenko, D. 2017. Activities of S. Stambolov in the Memory Policy of Bulgarian Parties (1895–1899). *Intelligentsia and Power: Collection of Scientific Papers*, issue 36, pp. 103–121.

Миколенко, Д. В. 2024. Болгарський та український досвід імплементації європейських нормативно-правових актів щодо декомунізації. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*, Вип. 39, с. 38–47. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04>. (In Ukrainian).

Mykolenko, D. V. 2024. Bulgarian and Ukrainian experience in implementing European legal acts on decommunization. *Bulletin of V. N. Karazin Kharkiv National University. Series: History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 39, pp. 38–47. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2024-39-04>.

Нора П. 2014. Теперішнє, нація, пам'ять. Пер. з франц. Андрій Репа. Київ, Кліо, 272 с. (In Ukrainian).

Nora, P. 2014. The Present, the Nation, Memory. Transl. from French by Andriy Riepa. Kyiv, Clio, 272 p.

Памятник Восточной Войны 1877–1878 гг. Составил: А. А. Старчевский. Издание: М. Г. Назимовой. С.-Петербургъ. Типографія Б. Г. Янпольскаго, Демидовъ пер., домъ № 5, 1878, 490 с. (In Russian).

Monument of the Eastern War of 1877–1878. Compiled by A. A. Starchevsky. Ed. by M. G. Nazimova. St. Petersburg: Printing House of B. G. Yanpolsky, Demidov Lane, No. 5, 1878, 490 p.

Панайотов, И. 1932. Русия и българските народни идеали. *Българска мисъл*, № 6, с. 12–26. (In Bulgarian).

Panayotov, I. 1932. Russia and the Bulgarian National Ideals. *Bulgarian Thought*, No. 6, pp. 12–26.

Панайотов, И. 1941. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). София, Университетска печатница. 279 с. (In Bulgarian).
Panayotov, I. 1941. Russia, the Great Powers and the Bulgarian Question after the Election of Prince Ferdinand (1888–1896). Sofia, University Press, 279 p.

Руски паметник, архитектурен ансамбъл. Регистър на паметниците в София. Посетен на 21 септември 2022. URL: <https://archive.ph/>. (In Bulgarian).

Russian Monument, architectural ensemble. Register of Monuments in Sofia. Accessed on September 21, 2022. URL: <https://archive.ph/>.

София – обиколка на града 1968. URL: https://www.omda.bg/public/biblioteka/obikolka_sofia_1968/obikolka_sofia_balkantourist_1968_5.htm. (In Bulgarian).

Sofia – City Tour 1968. URL: https://www.omda.bg/public/biblioteka/obikolka_sofia_1968/obikolka_sofia_balkantourist_1968_5.htm.

Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Възпоменателен сборник. Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен, Изгрев, 1925, 64 с. (In Bulgarian).

Stefan Stambolov and the Cause of Stambolovism: 1895–1925: Memorial Collection. Ed. by N. Bronzov, P. Dumanov. Pleven, Izgrev, 1925, 64 p.

Учредително Българско Народно Събрание 1879. Дневници. Състав. М. Бошнакова. София, Св. св. Кирил и Методий, 2009, 219 с. (In Bulgarian).

Constituent Bulgarian National Assembly 1879. Diaries. Comp. by M. Boshnakova. Sofia, St. St. Cyril and Methodius, 2009, 219 p.

Importance of European remembrance for the future of Europe. P9_TA-PROV (2019)0021. (2019, September 19). European Parliament resolution. URL: https://www.memoryandconscience.eu/wp-content/uploads/2019/09/TA-9-2019-0021_EN.pdf (application date: 05.08.2025).

Дата подання статті до редакції: 01.07.2025 р.